

ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛЕКСИЧНОГО НАПОВНЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ ЯК СВІДЧЕННЯ ДИНАМІКИ ПОНЯТТЯ «ЗАМОЖНІСТЬ»

На матеріалі сучасної української публіцистики в статті проаналізовано фразеологічні одиниці української мови на позначення заможності. Розглянуто найпродуктивніші види структурно-семантичних трансформацій фразеологізмів: еліпсис, субституція. Виявлено специфіку і роль функціонування фразеологізмів у тексті газет.

У текстах сучасних періодичних видань трансформовані фразеологізми на позначення заможності у своєму значенні віддзеркалюють реалії культурних, економічних, соціальних подій.

Ключові слова: фразеологічна одиниця (ФО), структурно-семантична трансформація, заможність, бідність.

Князь Т. Н. Трансформации лексического наполнения фразеологизмов как свидетельство динамики понятия «состоятельность». *На материале современной украинской публицистики в статье проанализированы фразеологизмы украинского языка, обозначающие состоятельность. Рассмотрены наиболее продуктивные виды структурно-семантических трансформаций фразеологизмов: эллипсис, субституция. Выявлена специфика и роль функционирования ФЕ в тексте газет.*

В текстах современных периодических изданий трансформированные фразеологизмы, обозначающие состоятельность, в своем значении отображают реалии культурных, экономических, социальных событий.

Ключевые слова: фразеологическая единица (ФЕ), структурно-семантическая трансформация, состоятельность, бедность.

Knyaz T. M. The Transformation of the Lexical Filling of Phraseological Units as Evidence of Dynamic Concept «Prosperity». *The article analyzes the phraseological units of the Ukrainian language which denote the state of prosperity on the material of modern Ukrainian press. The possible transformation types of phraseological units, the influence and role of their functioning is described according to the text of the magazine articles.*

In the language of modern press copyright transformation phraseologisms used to reconstruct the structure and semantics of traditional phraseological units. One common and productive structural and semantic transformations ways phraseological units in the language of modern journalism is substitution, when replacement of one, several or all components are functionally similar elements. Authors resort to lexical replacement components as one of the important opportunities to identify potential functions phraseologisms – increased emotionality journalistic speech, expression of personal attitude to the situation, the events that occur in modern society.

The transformed phraseological units, which called influential, wealthy people and the level of profits is a clear confirmation of the changes to the criteria for the state of prosperity.

Keywords: phraseological unit (PhU), structural and semantic transformation, prosperity, poverty.

Загальною закономірністю розвитку фразеологічного масиву української мови, як і лексичного, є чутливість до змін, що відбуваються в суспільстві, у різних сферах людської діяльності. Динамічність розвитку фразеологічного фонду української мови досить виразно розкривається при зіставленні фразеологічних матеріалів, зібраних у словниках, а також

фразеологічних одиницях (ФО), зафіксованих у сучасній публіцистиці, що відображають мовну практику різних періодів.

Особливе місце в системі стилів сучасної української літературної мови належить публіцистичному, що вирізняється специфічною мовною організацією. У мові сучасної української публіцистики спостерігається активне залучення фразеологічних ресурсів, адже функціонування ФО у публіцистичних виданнях привертає увагу до важливих аспектів змісту тексту. Л. Ф. Щербачук наголошує: «Вивчення фразеології з погляду виконуваних фразеологічним складом основних функцій мови (номінативної, комунікативної, естетичної, культуросної, волонтаривної, прагматичної, впливової та ін.) в конкретних мовленнєвих умовах дозволяє повніше розкрити особливості самих ФО і того середовища, в яке вони потрапляють» [10: 1].

Дослідженню функціонування фразеологізмів у публіцистичних і художніх текстах (мета їх уживання, способи введення фразеологізмів у контекст, реалізація фразеологічного значення в контексті), питанням трансформацій структури й семантики ФО різних мов присвячені роботи вітчизняних і зарубіжних дослідників (М. Ф. Алефіренко, Г. Бургер, Х. Вальтер, М. В. Гамзюк, І. Я. Глуховцева, І. С. Гнатюк, Т. В. Здіховська, І. В. Секрет, Н. Г. Сікарьова, В. Д. Ужченко, Л. Ф. Щербачук та ін.)

Посилений інтерес науковців викликають суспільно-політичні видання української мови ХХ-ХХІ століття. І це цілком зрозуміло, адже саме названий період пов'язаний з переломними моментами в житті українського суспільства, що не міг не відбитися в мові, зокрема у фразеології. І. Я. Глуховцева, дослідження якої присвячене динаміці української фразеології кінця ХХ – початку ХХІ століття, зауважує, що останнє двадцятиліття засвідчує інтенсивне модифікування ФО в публіцистичному, художньому дискурсах, що пов'язують з демократизацією суспільно-політичного життя, свободою вибору засобів вираження думки, відкриттям раніше заборонених тем [3: 1-2]. Це, власне, тому, що в публіцистиці функціонують фразеологізми, які «виникли у певний період внаслідок соціальних потреб суспільства на позначення нових понять, що по-новому позначають вже давно існуючі поняття і які відображають насамперед авторську оцінку суспільних подій чи процесів» [4: 18].

Ми звернулися до аналізу текстів сучасної української публіцистики («Урядовий кур'єр», «Український тиждень», «Голос України», «Літературна газета», «Від і до») з метою виявити можливі зміни в структурі й семантиці ФО на позначення заможності, з'ясувати специфіку й роль функціонування ФО в текстах щодо створення конкретного уявлення про стан заможності людини.

Оскільки ціннісні орієнтири змінюються протягом розвитку суспільства, то й критерії до поняття «заможність» у різні періоди були неоднаковими. Динаміку поняття «заможність» можна простежити у фразеологічних одиницях української мови, що зафіксовані як у фразеологічних (академічних), тлумачних, діалектних словниках, так і в сучасних періодичних виданнях, адже «тенденції та процеси, які відбуваються у живій народній мові

й проникають у систему мови загальнонаціональної, найбільш оперативно відтворюють і комплексно репрезентують тексти публіцистичного стилю [5: 3]. Слушною є думка дослідниці аксіологічної лексики і фразеології художньо-публіцистичних виступів 90-х років ХХ ст. С. І. Равлюк: «Демократичні зміни в Україні вплинули на ціннісні орієнтації суспільства. Центр уваги змістився на події суспільного життя, особливості формування нової державності країни. Ці зміни відображаються в мові представників певного соціуму, в найменуваннях соціальних, суспільних подій, вчинків, поведінки» [4: 10-11]. У текстах сучасних періодичних видань активно функціонують як узуальні, так і трансформовані ФО, що у своєму значенні віддзеркалюють реалії культурних, економічних, політичних, соціальних подій, взаємостосунки між представниками різних соціальних класів.

Одним із поширених і продуктивних структурно-семантичних способів трансформацій ФО в мові публіцистики є субституція, коли можлива заміна одного, кількох чи всіх компонентів функціонально схожими елементами.

Розглянемо випадки, коли заміні підлягає один компонент. Автор статті «Донецький офсайд» Ю. Мостова вживає фразеологізм **великі гравці**, в якому актуалізується цілісне значення ФО **велика риба** – «впливова людина, поважна особа» [9, кн. 2: 735]. *За великим рахунком, великі гравці розглядають Україну як трофей. Хтось – як політичний, хтось – як ресурсно-ідеологічний* [14].

Шляхом субституції утворено ФО **шалені гроші; швидкі гроші** (пор. **дурні гроші** [7, т. 1: 180]) для посилення значення «матеріальний надлишок». Зокрема атрибутивні слова-компоненти **шалені, швидкі** реалізують семи 'які перевищують звичайну міру', 'дуже великі', 'незроблені', 'отримані нечесним способом', 'легко отримані': *Як працює машина перетворення дешевих природних ресурсів на шалені гроші на закордонних рахунках, що належать вузькому колу наближених до тіла?* [17: 61]; *У сучасних економічних умовах вигідно дбати не так про швидкі гроші, як про прибутки у перспективі* [19: 18].

Виявляємо ФО **довга гривня** (пор. **довгий карбованець** «легко отримані гроші» [9, кн.1: 364]), де замінено слово-компонент **карбованець** синонімічним **гривня**: - *Та не лише за «довгою гривнею» женуться сучасні студенти у пошуках підробітку. Більшість хоче, аби роботодавець оформив їх офіційно* [15: 7]. Мета синонімічної заміни слів-компонентів – пристосувати ФО до конкретної ситуації, періоду (сьогодення), осучаснити її.

Сучасний публіцистичний текст фіксує трансформовану ФО **виборсатися зі злиднів**: *Решті великих європейських виробників (Peugeot-Citroën, Fiat, Renault) не вдається виборсатися зі злиднів* [18] (пор. **вибиватися / вибитися із злиднів** – «перестати бідувати; ставати заможнішим» [9, кн.1: 80]). Як зрозуміло з контексту, йдеться про вихід із порівняно «відносного» стану бідності, оскільки володіти потужними компаніями, в яких виникають фінансові проблеми, і, наприклад, не мати роботи, коштів – різні речі. Отже, стан заможності / бідності у відповідних ситуаціях кваліфікується різними показниками, ознаками.

Автор статті І. Ворнічєс «На що буковинцям вистачає зарплати» (журнал «Від і до») уживає фразеологізм **жити у злиднях** зі значенням «перебувати

у скрутному матеріальному становищі»: *Між тим, середньостатистична родина у місті Чернівці поступово перетворилася в образ неуспішної молодії пари, яка виховує дітей, а втомлених людей, які живуть у злиднях* [12]. Хоча традиційна ФО **загрузати** (**загрузнути**, **загрузти**) в злиднях має значення «надовго потрапляти в скрутне матеріальне становище, не маючи змоги вийти з нього» [6, т. 3: 96]. Уважаємо, що семи ‘надовго’ і ‘неможливо вийти’ у внутрішній формі ФО експлікуються через дієслівний компонент **загрузати** та його граматичні варіанти **загрузнути**, **загрузти**. В. Гук у статті «Мавпа Беріл Бейбрідж, або український поетичний колапс» утворює фразеологізм **потерпати у злиднях** [13: 14] з метою посилення значення ФО (**загрузнути**, **загрузти**) в злиднях, оскільки дієслівний компонент **потерпати**, розмовне слово означає «терпіти злидні, нестатки, жити в нужді; тяжко бідувати» [6, т. 7: 404] підсилює сему ‘постійно / без динаміки’ в цілісному значенні ФО, що сигналізує про стан бідності: *І нехай нас фінансують різні спонсори, бо всі ми немічні, безпорадні й потерпаємо, ніби ті герої Дікенса, у злиднях* [13: 14].

Проте зустрічаються випадки, коли заміні підлягає не один, а декілька компонентів. ФО **вибити гроші**; **збити бабла** трансформовані ФО на основі узуального фразеологізму **бабки збити** («жити випадковими заробітками»; «силою забирати гроші» [8: 28]). ФО у тексті реалізує значення «великими зусиллями забрати належні кому-небудь гроші»: *Не дивно, що за такого «бізнес-проекту» для більшості українських футбольних менеджерів головною метою є «просто збити побільше бабла» із власника* [11]; *Самими лише пікетами навряд чи вдасться виправити ситуацію у державі. Гроші на зарплату, можливо, дадуться вибити, а як бути далі?* [16: 5].

ФО **здерти гроші** можна вважати трансформованим ФО **збивати копійку** (**копійчину**) – «збирати, відкладати гроші» [6, т. 3: 429], оскільки слова-компоненти **збити** / **здерти** мають спільну сему ‘створювати достаток за рахунок інших’. Подібним способом трансформований фразеологізм **здерти грошенят**, що у тексті реалізує значення «збагатитися за рахунок іншого»: *Батьки відчули, що з багатенького Буратіно можна здерти грошенят, заявили в поліцію* [20]. Головна ж її функція, на наш погляд, – посилення експресивності й актуалізацію іронічної оцінки ситуації в поєднанні з ФО **багатенький Буратіно**.

Вираження особистого ставлення автора до ситуації відображається у ФО **до твоєї кишені лізуть**, коли часткової видозміни набуває фразеологічне значення: *Гірше, коли до твоєї кишені лізуть вгодовані пацюки в дорогах краватках, не питаючи жодної на те згоди* [21] (пор.: **лазити в [чужі] кишені** «красти у людей гроші, витягати гаманці з грішми» [9, кн.1: 412]). Думаємо, що в даному разі маємо справу з розвитком фразеологічного значення й утворенням полісемічної ФО, оскільки в тексті фразеологічна одиниця **до твоєї кишені лізуть** реалізує значення «намагаються відібрати твої гроші» / «багатіють за рахунок податків» (ідеться про податки, які платити кожна людина).

Як вид структурно-семантичних трансформацій, еліпсис (випущення, пропуск) розглядається лише на рівні синхронії й передбачає обов’язкове дослідження функціонування трансформованих ФО в контексті, установлення

мети, умов і способів оказіонального усічення авторами узуальних ФО. Важливою причиною еліпсиса є прагнення автора до скорочення кількості вживаних одиниць з метою підкреслення динамічності мови. «У творенні й сприйнятті фразеологічного образу, побудованого на основі скорочення ФО, – підкреслюють С. А. Ганжа, Н. М. Сінкевич, – надто важливу (а іноді й вирішальну) роль відіграє контекст» [2: 223].

У досліджуваному матеріалі розрізняємо два види еліпсиса: еліпсис-скорочення та еліпсис-стиснення [1: 132-133, 10: 10]. При еліпсисі-скороченні опускається один або кілька крайніх компонентів. При еліпсисі-стисненні опускається один або кілька центральних компонентів.

Цікавим є функціонування трансформованих ФО не лише у заголовках газет, а й у підзаголовках. Адже саме підзаголовки не тільки виконують номінативну функцію, а й також поділяють тексти на відповідні рубрики, акцентуючи увагу на актуальних і важливих проблемах. Підзаголовок «**Не депозитом єдиним**» [16: 6] являє собою трансформований фразеологізм **жити не хлібом єдиним (одним)** *книжн.* – «крім матеріальних, мати й духовні інтереси» [9, кн.1: 294]. Автор у даному випадку використав такі способи трансформації, як лексичну заміну компонентів (*депозитом* – *хлібом*) і еліпсис-скорочення. Однак специфіка цієї ФО не обмежується лише функцією заголовка, авторська інтенція – зорієнтувати читача на те, що далі йтиметься про можливі способи, крім депозитів, вкладання і збільшення власних коштів, а значить, потенційно **не депозитом єдиним** як трансформована ФО претендує й на модифікацію цілісної семантики.

Способом еліпсиса-стиснення також утворена ФО **тріщати по швах (тріщати по всіх швах)** – «бути під загрозою краху, розпаду, руйнування і т. ін.» [9, кн.2: 900]. Автори випускають слово-компонент **всіх** з метою характеристики ситуації, коли під загрозою державний бюджет країни, а не тотальний, усегалузевий економічний занепад у державі: *Зароблені в Україні мільярди вивозять за кордон і вкладають в економіки інших країн. Не дивно, що державний бюджет тріщить по швах* [16: 5]; *На жаль, для боротьби з економічною кризою в уряді будь-якої країни є доволі обмежений інструментарій. Особливо після початкового періоду фіскальної щедрості, коли скарбниця вже починає тріщати по швах, а інвестори перестають у достатній мірі довіряти його здатності повертати борги* [14].

Отже, у мові сучасної публіцистики авторські трансформації фразеологізмів спрямовані на оновлення семантики й структури традиційних ФО. Автори статей удаються до лексичної заміни компонентів як однієї з важливих можливостей виявити потенційні функції ФО – посилення емоційності публіцистичного мовлення, вираження особистого ставлення до конкретної ситуації, події, що відбувається в сучасному суспільстві. Важливим є контекстуальне оточення, що впливає на фразеологізм, відповідно трансформовані фразеологізми впливають на контекст, посилюючи інформативність публіцистичного мовлення.

Трансформовані ФО, що називають впливових, заможних людей, а також рівень прибутків і способи отримання їх, є безперечним підтвердженням

зміни критеріїв до стану заможності. Проте цим не вичерпується аналіз запропонованої теми, тому напрямком подальших розвідок полягатиме в дослідженні структурно-семантичних особливостей ФО на позначення різного соціального стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів: монографія / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с. 2. Ганжа С. А. До питання про трансформацію усталених фразеологізмів в епістолярних текстах українських письменників-класиків / С. А. Ганжа, Н. М. Сінкевич // *Культура народів Причорномор'я*. – 2007–2008. – Т. 49 (1). – С. 222–224.
3. Глуховцева І. Я. Динаміка української фразеології кінця ХХ – початку ХХІ століття: тенденції розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Я. Глуховцева. – Х., 2012. – 23 с. 4. Равлюк С. І. Аксиологічна лексика і фразеологія художньо-публіцистичних виступів 90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. І. Равлюк. – К., 2003. – 25 с. 5. Скиба Н. Г. Активні процеси в українській публіцистичній і художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Г. Скиба. – К., 2005. – 16 с. 6. *Словник української мови* : [у 11 т.] – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 3. – 1972. – 744 с.; Т. 7. – 1976. – 724 с. 7. **Фразеологічний** словник української мови: [у 2-х т.] / [уклад. Г.М. Удовиченко]. – К.: Вища шк., 1984. – Т. 1. – 304 с. 8. **Фразеологічний** словник східнослов'янських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів / [В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко]. – [5-те вид., перероб. й доп.] – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 384 с. 9. **Фразеологічний** словник української мови: [у 2-х кн.] / [укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін.] – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с. 10. **Щербачук Л. Ф.** Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. Ф. Щербачук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

ПУБЛІЦИСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА

11. **Буткевич Б.** Чемпіонат олігархів / Б. Буткевич [Електронний ресурс] // *Український тиждень*. – 2013. – № 8 (276). – 21 лютого. – 63 с. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/72947/PrintView>.
12. **Ворнічеса І.** На що буковинцям вистачає зарплати / І. Ворнічеса [Електронний ресурс] // *Від і до*. – 2012. – 19 грудня. – Режим доступу : http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/na_o_bukovincjam_vistachae_zarplati/13.
13. **Гук В.** Мавпа Берлі Бейнбрідж, або український поетичний колапс / В. Гук // *Літературна газета*. – 2012. – №20 (78). – 5 жовтня. – С. 14.
14. **Дзеркало тижня**. – №43. – 2011. – 25 листопада. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/donetskiy_ofsayd2.html
15. **Коваль Л.** Молоді не байдикують / Л. Коваль // *Урядовий кур'єр*. – 2012 – № 181. – 5 жовтня. – С. 7.
16. **Левицька Л.** Коли свято не привід для радощів / Л. Левицька // *Голос України*. – 2012. – № 227. – 29 листопада. – С. 5.
17. **Майдачевський І.** На передовій / І. Майдачевський // *Український тиждень*. – 2009. – № 36 (97). – 4-10 вересня. – С. 61.
18. **Табачник і Азаров** подалися у VIP-агітатори [Електронний ресурс] // *Український тиждень*. – 2012. – № 41 (258). – 11-18 жовтня. – Режим доступу : <http://vip.tyzhden.ua/Chronicle/62028>.
19. **Тютюнник Є.** Ахіллесову п'яту можна захистити / Є. Тютюнник // *Урядовий кур'єр*. – 2012 – № 148. – 17 серпня. – С. 18.
20. **Український тиждень**. – 2009. – № 40 (101). – 2-8 жовтня [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Magazine/102>.

21. **Український тиждень**. – 2009. – № 47 (108). – 20-26 листопада. – 68 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Magazine/1078>.

Князь Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та російської мов, Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва, Україна, Харківський р-н, Харківська обл., п/в «Комуніст – 1».

E-mail sotova_in@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-7272-4644>

Knyaz Tetyana Mykolaivna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Ukrainian and Russian Languages Department, Kharkiv National Agrarian University named after V.V. Dokuchaev, Ukraine, Kharkiv region, Kommunist-1 village.